

Ks. Bogdan Czyżewski¹

Itinerarium Egerii na temat światła

W Kościele wczesnochrześcijańskim, zwłaszcza od IV do VIII wieku, powstawały tzw. *Itineraria*, czyli opisy pielgrzymek do Ziemi Świętej. Wśród nich na szczególną uwagę zasługują *Pamiętniki* Egerii znane również pod innym tytułem: *Pielgrzymka do miejsc świętych*². Jest to dzieło niezwykle, nie tylko dla badaczy historii monastycyzmu i obyczajów Ziemi Świętej w IV wieku. Mamy również możliwość poznać jerozolimską liturgię odprawianą w ciągu całego roku kościelnego, lokalizację miejsc świętych w Jerozolimie i w całej Ziemi Świętej, zwłaszcza zaś te, które odwiedziła niestrudzona pątniczka Egeria³. Jej dzieło to relacja z pobytu w miejscach świętych, które zwiedzała dosłownie z Pismem Świętym w ręku. Pierwsza część jej *Pamiętników* to opis podróży po niektórych miejscach w Palestynie, Egipcie, Syrii i Azji Mniejszej, druga natomiast to dokładna relacja z nabożeństw i uroczystości, jakie były celebrowane, zwłaszcza w Jerozolimie⁴.

Kim była autorka wspomnianych *Pamiętników*? Nazywana jest niekiedy przez historyków Sylwią lub Sylwaną, albo też Eterią. Dzisiaj naj-

¹ Ks. prof. dr hab. Bogdan Czyżewski, Kierownik Zakładu Teologii Patrystycznej i Historii Kościoła Wydziału Teologicznego Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, e-mail: czybo@amu.ed.pl, ORCID: 0000-0002-6040-5523.

² Taki tytuł nadał temu utworowi tłumacz dzieła Egerii. Zob. P. Iwaszkiewicz, *Do Ziemi Świętej. Najstarsze opisy pielgrzymek do Ziemi Świętej (IV-VIII w.)*, OŻ XIII, Kraków 1996, 135. W dalszej części opracowania to dzieło cytowane jest w skrócie jako *Pamiętniki* z podaniem rozdziału.

³ Por. M. Starowieyski, *Pielgrzymka Egerii*, w: *Peregrinationes. Pielgrzymki w kulturze dawnej Europy*, Warszawa 1996, 94.

⁴ Por. P. Iwaszkiewicz, *Niestrudzona wędrowniczka. Wprowadzenie*, w: *Do Ziemi Świętej. Najstarsze opisy pielgrzymek do Ziemi Świętej (IV-VIII w.)*, OŻ XIII, Kraków 1996, 126-131.

częściej przyjmuje się za najbardziej poprawne imię Egeria⁵. Nieznana jest też jej ojczyzna. Goszczący ją biskup Edessy wyraził się, że przybyła „z krańców ziemi”⁶. Przypuszcza się, że przywędrowała do Ziemi Świętej z Półwyspu Iberyjskiego, być może z Galicji (północno-zachodnia część Hiszpanii) lub też z południowej Galii. Swoją pielgrzymkę zaś prawdopodobnie odbyła w latach 381-384⁷.

Nie wdając się w dyskusje dotyczące pochodzenia autorki *Pamiętników* i daty jej podróży, skupimy naszą uwagę na ciekawym wątku dotyczącym światła, a dokładnie mówiąc lamp, pochodni, świec i kandelabrow, o których wspomina Egeria w swoim dziele, opisując liturgię celebrowaną w Jerozolimie w IV wieku. Czytając fragmenty jej *Pamiętników*, gdzie pojawia się informacja na temat światła, odnosi się wrażenie, iż spełniało ono więcej niż jedną funkcję. Na temat wspomnień Egerii posiadamy liczne opracowania, zarówno w języku polskim, jak i w językach obcych. Do najważniejszych należą z całą pewnością prace ks. Marka Starowieyskiego oraz S. Janerasa wraz z nieocenionymi wykazami bibliografii tematycznej⁸. Ważne są też przedwojenne⁹ i współ-

⁵ Imię autorki *Pamiętników* było przedmiotem wielu dyskusji. Gamurrini, pierwszy wydawca tego dzieła, był zdania, że napisała je Sylwia (zwaną też Sylwanią), krewna Rufina, dostojnika na dworze cesarza Arkadiusza, o której wspomina Palladiusz w *Historia Lausiaca* 55, 1. Zob. P. Iwaszkiewicz, *Niestrudzona wędrowniczka*, s. 127. Z kolei Férotin twierdził, że występująca w liście Waleriusza z Vierzo pątniczka, podawana za przykład braciom jego klasztoru, to autorka *Pamiętników*. Choć w rękopisach wspomnianego listu Waleriusza pojawiały się różne imiona, takie jak: Echeria, Eheria, Eiheria, Etheria, Aetheria, Heteria, Egeria, wybrano imię Egeria, ponieważ zostało poświadczane w imiennictwie antycznym i wczesnośredniowiecznym. Zob. M. Férotin, *Le véritable auteur de la Peregrinatio Silviae. La vierge espagnole Éthéria*, RQH 74 (1903) z. 2, 367-397.

⁶ Por. Iwaszkiewicz, *Niestrudzona wędrowniczka*, s. 128.

⁷ Por. S. Janeras, *Le Vendredi-Saint, dans la tradition liturgique byzantine. Structure et histoire de ses offices*, *Studia Anselmiana* 99, Roma 1988, 35. Za datą 381-384 opowiadał się wcześniej P. Devos. Zob. P. Devos, *La date du voyage d'Égérie*, *ABol* 85 (1967) 168-184.

⁸ Warto wymienić tutaj następujące opracowania M. Starowieyskiego: M. Starowieyski, *Bibliographia Egeriana*, *Aug* 19 (1979) 279-318; M. Starowieyski, *Itinerarium Egeriae*, „Meander” 33 (1978) 93-108, 234-245; M. Starowieyski, *Pielgrzymka Egerii*, w: *Peregrinationes. Pielgrzymki w kulturze dawnej Europy*, Warszawa 1996, 89-97 (tutaj też podana została najważniejsza bibliografia na temat Egerii); P. Devos, *Egeriana*, *ABol* 105 (1987) 159-166, 415-424; 109 (1991) 363-381; 112 (1994) 241-254; S. Janeras I Vilaró, *Nova bibliografia egeriana*, *RCatT* 43 (2018) z. 1, 189-204 (najnowsza bibliografia na temat Egerii i jej dzieła); M. Starowieyski, *Egeria*, *NSWP*, Poznań 2018, 301-302.

⁹ Zob. F. Cabrol, *Étude sur la Peregrinatio Silviae. Les églises de Jérusalem, la discipline et la liturgie au IVe siècle*, Paris 1895; M. Férotin, *Le véritable auteur de la Peregrinatio Silviae*; A. Bludau, *Die Pilgerreise der Aetheria*, Paderborn 1927; K.

czesne opracowania¹⁰. Choć autorzy monografii na temat *Pamiętników Egerii* przekazują informacje o zapalonych światłach w świątyniach, to jednak nie stały się one najważniejszym ich tematem, brakuje też wskazania na rolę, jaką mu ona przypisuje, wspominając swoją podróż po Ziemi Świętej.

1. Symbolika świec i lamp w Kościele pierwszych wieków

Zanim podejmiemy się analizy tekstów Egerii mówiących o zapalonych w czasie liturgii lampach, przyjrzymy się najpierw krótko niektórym wypowiedziom pisarzy wczesnochrześcijańskich, w których ten temat się pojawia. Należy rozpocząć od praktyki palenia świec na cmentarzach, co spotkało się z krytyką Kościoła pierwszych wieków. Na synodzie w Elwirze, który odbył się ok. 306 roku, w kanonie nr 34 postanowiono: „Nie należy w dzień palić świec na cmentarzu, aby nie niepokoić duchów świętych. Kto się nie dostosuje, ma być odsunięty od wspólnoty Kościoła”¹¹. Przepis ten pojawił się w kościelnym prawodawstwie, ponieważ palenie świec na cmentarzu uważano za pogańską praktykę złączoną z zabobonami. Uznano też, że tego rodzaju czynności prowadzą do zakłócania spokoju dusz zmarłych¹².

Jarecki, *Quels sont les trois évêques qu'Etheria désigne sous le nom de confesseurs dans son Pèlerinage aux Lieux saints?*, w: *Bulletin international de l'académie polonaise des sciences et des lettres*, Cracovie 1927, 199-202; K. Jarecki, *O jakich «confessores» mówi Aetheria w swojej «Peregrination ad loca sancta»?*, „Rocznik Polskiej Akademii Umiejętności” 32 (1927) nr 10, 4-6; K. Jarecki, *Sylvaniae Itinerarium appellé Peregrinatio ad loca sancta*, „Eos” 31 (1928) 453-473; 32 (1929) 43-70; 33 (1930-1931) 241-288.

¹⁰ Zob. E. Bermejo Cabrera, *La proclamación de la Sagrada da Escritura en la liturgia de Jerusalem*, Jerusalem 1993; A. Matyszewski, *Rok liturgiczny w świetle «Itinerarium Egeriae» (cz. 1)*, „Anamnesis” 10 (2004) z. 1, 48-55; A. Matyszewski, *Rok liturgiczny w świetle «Itinerarium Egeriae» (cz. 2)*, „Anamnesis” 10 (2004) z. 2, 39-50; J. Janicki, *Rok liturgiczny w Itinerarium Egerii*, w: *Ante Deum Stantes*, red. S. Koperek – R. Tyrała, Watykan 2002; J. Naumowicz, *Pierwszy opis święta narodzenia Jezusa. Relacje Egerii*, WST 20 (2007) 145-154; J. Strzelczyk, «Ut sum satis curiosus». Itinerarium Egerii, w: J. Strzelczyk, *Pióro w wątłych dłoniach*, Warszawa 2007, 199-225; L. Bouras – M. Parani, *Lighting in Early Byzantium*, Washington 2008; M. Xanthopoulou, *Les lampes en bronze à l'époque paléochrétienne*, Turnhout 2010; T. Bać, *Światło Paschy w liturgii jerozolimskiej pierwszych wieków*, „Verbum Vitae” 29 (2016) 321-345.

¹¹ *Acta synodalia ann. 50-381*, 34.

¹² Por. K. Lijka, *Rewaloryzacja roli paschału w odnowionej liturgii wigilii paschalnej*, Poznań 2007, 18.

Ważne świadectwo na temat znaczenia światła w liturgii Wigilii Paschalnej przekazał Euzebiusz z Cezarei. Wspomina on o cudzie, jaki dokonał się za sprawą Narcyza, biskupa Jerozolimy w II wieku:

Pewnego razu, podczas wielkiej wigilii paschalnej, diakonom podobno zabrakło oliwy. Gdy z tego powodu cały lud ogarnęło wielkie przygnębienie, tym, którym powierzono troskę o światło, Narcyz nakazał zaczerpnąć wody i przynieść ją do siebie. [...] Wówczas pomodlił się nad wodą i pełen żywej wiary w Pana kazał ją rozlać do lamp. Gdy i to się stało, mocą przewyższającą wszelkie słowo, cudowną i Bożą, substancja wody przemieniła się w prawdziwą oliwę¹³.

Z kolei Hipolit Rzymski w *Tradycji Apostolskiej* datowanej na 215 rok przekazał tekst modlitwy odmawianej przez biskupa jako dziękczynienie za światło. Wspomina najpierw o wniesieniu przez diakona zapalanej lampy podczas wieczery i o słowach, jakie wypowiadał biskup, stojąc pośrodku wiernych:

Dziękujemy Ci, Boże, przez Syna Twego Jezusa Chrystusa Pana naszego, że nas oświeciłeś, objawiając nam światłość nieprzemijalną. Oto zakończyliśmy dzień, a zaczynamy noc, nasyceni światłem dziennym, jakie stworzyłeś ku naszemu zadowoleniu. Teraz gdy nie brakuje nam światła wieczornego, wielbimy Cię i sławimy przez Twego jedyne Syna, Pana naszego Jezusa Chrystusa, przez którego Tobie i jemu chwała, moc i cześć, wraz z Duchem Świętym, teraz i po wszystkie wieki¹⁴.

Nie jest to, co prawda, modlitwa odmawiana w czasie liturgii, tylko przed kolacją, świadczy jednak o tym, że podkreślano w ogóle symbolikę światła. Biskup wyrażał Bogu nie tylko wdzięczność za światłość nieprzemijającą, ale zwracał uwagę na rolę światła dziennego będącego również darem pochodzącym od Stwórcy wszystkich rzeczy. Wypowiadający modlitwę oddawał też hołd i składał chwałę Ojcu, Synowi i Duchowi Świętemu za światło lampy, które jest dla ludzi i radością, i wielką łaską¹⁵. Ksiądz Cesare Girauda uważa, że zarówno wspomniana modlitwa biskupa nad światłem, jak i recytowanie psalmów po wieczery przez zebranych na nią chrześcijan przypomina żydowskie nabożeństwa celebrowane w domach i synagogach¹⁶.

¹³ Eusebios Pamphilou, *Historia ecclesiastica* VI 9, 2-3.

¹⁴ Hippolytus Romanus, *Traditio apostolica* III 3.

¹⁵ Por. Lijka, *Rewaloryzacja roli paschału*, s. 19.

¹⁶ Por. C. Girauda, *Questa è la notte di cui fu scritto: „E la notte sarà la mia luce!”*. *Le ascendenze biblico-giudaiche dell' „Exultet”*, „Rassegna di Teologia” 25 (1984) z. 2, 128-129.

Ciekawe świadectwo na temat obrzędu zapalania światła i dziękczynienia za nie odnajdujemy w chrześcijańskim hymnie pochodzącym z III wieku, a noszącym tytuł *fōs hilaron* (Radosne światło), który znalazł swoje miejsce w posoborowej Liturgii Godzin:

Światło radosne chwały Twego Ojca
Nieśmiertelnego, który mieszaka w niebie,
O Jezu Chryste!
Otośmy doszli do zachodu słońca
I oglądamy blask wieczornej zorzy,
Śpiewając Trójcy.
Ty jesteś godzin teraz i na wieki,
Aby sławiono czystym głosem Ciebie,
O Synu Boży!
Dajesz nam życie, przeto wszechświat cały
Składa Ci hołdy i wychwala Ojca
Z Duchem Najświętszym. Amen¹⁷.

Do zacytowanego powyżej hymnu nawiązał św. Bazyli Wielki, który w dziele *O Duchu Świętym* napisał:

Ojcom naszym wydawało się, że nie należy w milczeniu przyjmować dobrodziejstwa wieczornego światła, lecz należy zań dziękować zaraz, kiedy się ukazuje. Nie możemy powiedzieć, kto jest ojcem owych słów na temat wieczornego dziękczynienia¹⁸.

Warto wspomnieć o jeszcze jednym świadectwie, mianowicie w *Konstytucjach Apostolskich* znajduje się modlitwa związana z nabożeństwem światła. We wstępie do niej zostało powiedziane, że z nastaniem wieczoru biskup gromadził wiernych i po recytacji wieczornego psalmu 141 diakon odmawiał modlitwę za katechumenów, opętanych, przygotowujących się do chrztu i pokutujących. Po niej opuszczali oni zgromadzenie, co świadczy o tym, że nieochrzczeni i pokutnicy nie tylko nie mogli uczestniczyć w Eucharystii, ale także i w innych nabożeństwach. Następnie biskup odmawiał modlitwę związaną z nabożeństwem światła:

Boże bez początku i bez końca, Twórcu i Opiekunie wszechrzeczy za pośrednictwem Chrystusa, a przede wszystkim Jego Boże i Ojczy, Panie Ducha,

¹⁷ *Liturgia Godzin*, t. 3, Poznań 1987, 852.

¹⁸ Basilius Caesariensis, *De Spiritu Sancto* XXIX 73.

Królu bytów rozumnych i zmysłowych, Ty stworzyłeś dzień dla uczynków światłości i noc na odpoczynek dla naszej słabości, Twój bowiem jest dzień i noc jest Twoja, Ty światło i słońce utwierdziłeś, również teraz, Władco miłujący ludzi i doskonale dobry, przyjmij łaskawie to nasze wieczorne dziękczynienie¹⁹.

Wspominaliśmy już, cytując modlitwę dziękczynną nad światłem przekazaną przez św. Hipolita, że chrześcijańskie *lucernarium*, deklamowane bądź też śpiewane w godzinie zapalania lamp, mogło mieć swoje korzenie w żydowskim błogosławieństwie odmawianym nad światłem w wigilie szabatu²⁰.

Ważne świadectwo na temat światła przekazał też św. Hieronim. W dziele *Contra Vigilantium* zwraca uwagę na nocne czuwania w świątyniach, które to czuwania odbywały się przy świetle i paleniu świec na cześć męczenników, w czym teolog dostrzegał przyszłą nagrodę („et quicumque accendunt cereos, secundum fidem suam habent mercedem”)²¹. Z kolei Prudencjusz w *Hymnie wieczornym, przy zapaleniu świecy* wspomina o lampach oraz woskowych świecach z knotem zrobionym z sitowia lub konopi zanurzonym w oliwie bądź też w żywicy sosnowej²². Poeta mówi o Bogu jako o źródle światła, bo „z Boga samego początek bierze!”²³. Mojżesz zaś „w ciemnym oglądał krzaku Boga w płomieniu, co światłem pokaznym gorzał”²⁴. Prudencjusz przekazuje również ważne informacje o lampach wiszących nad ołtarzem chrześcijańskim:

I przy wzniesionym ołtarzu składamy dary.
Lampki zwisają z lin chwiejnych i blaskiem swoim
Na sufitowych wiązaniach migocą w górze;
Podtrzymywany powolnej oliwy karmą
Płomyk przez szkło przezroczyście rzuca swe światło²⁵.

Cały zaś *Hymn* kończy modlitwa uwielbienia i dziękczynienia przy zapaleniu światła, w której Bóg został nazwany światłem²⁶.

Z przytoczonych wczesnochrześcijańskich świadectw wynika, że światło, zarówno w liturgii, jak i w codziennym życiu, postrzegano w per-

¹⁹ *Constitutiones apostolorum* VIII 37, 2.

²⁰ Por. Lijka, *Rewaloryzacja roli paschału*, s. 20-21.

²¹ Por. Hieronimus, *Contra Vigilantium* 7.

²² Por. Aulus Prudentius Clemens, *Cathemerinon* V 13-21.

²³ Aulus Prudentius Clemens, *Cathemerinon* V 30.

²⁴ Aulus Prudentius Clemens, *Cathemerinon* V 31-32.

²⁵ Aulus Prudentius Clemens, *Cathemerinon* V 140-144.

²⁶ Por. Aulus Prudentius Clemens, *Cathemerinon* V 149-164.

spektywie religijnej. Boga uznawano za źródło i dawcę wszelkiego światła. Dlatego też podczas zapalania światła wypowiadano modlitwę uwielbienia i dziękczynienia kierowaną do Boga, która kończyła się często konkluzją trynitarną. Nie wolno też zapomnieć, iż wspomniane modlitwy uwielbienia i dziękczynienia wzorowane były na żydowskich zwyczajach związanych ze światłem, jakie miały miejsce w domach i synagogach.

2. Zapalanie świateł podczas nieszporów

Egeria w swoich *Pamiętnikach* wspomina także o zapalaniu świateł, które towarzyszyły wiernym podczas jerozolimskich celebracji. Opisując sprawowaną każdego dnia liturgię nieszporów zwaną przez nią *lucernare*, umiejscawia ją w konkretnym miejscu i godzinie. Pątniczka relacjonuje jej przebieg w następujący sposób:

O godzinie dziesiątej, która tu zwie się *licincon*, u nas zaś *lucernare* – cały tłum zbiera się w Anastasis. Zapalone zostają wszystkie pochodnie oraz świece (*incenduntur omnes candelae et cerei*) i robi się bardzo jasno (*fit lumen infinitum*). Światło to zaś nie bierze się z zewnątrz, lecz z wnętrza Grobu Pańskiego, to jest spoza kraty, gdzie dniem i nocą świeci się lampa (*noctu ac die semper lucerna lucet*). Przez dłuższy czas odmawia się psalmy nieszporne (*lucernares*) i antyfony. Teraz powiadomiony zostaje biskup, schodzi do groty i siada na podwyższeniu. Również kapłani siadają na swoich miejscach, po czym znów odmawia się hymny i antyfony²⁷.

Warto zwrócić uwagę na kilka istotnych elementów, jakie zawiera powyższy tekst. Opisywane tutaj nieszpory sprawowane były o godzinie 16 w kościele zwanym „Anastasis”. Była to świątynia Zmartwychwstania wybudowana nad grobem Chrystusa, która miała formę rotundy o średnicy 38 metrów. W jej środku znajdowała się grota – grób Chrystusa otoczony szeregiem kolumnienek, które podtrzymywały małą kopułę²⁸. Egeria podaje dwie nazwy godzin, z którymi wiąże się celebacja nieszporów. Wspomina najpierw o greckim określeniu, mianowicie *licincon*. Słowo to pochodzi od greckiego terminu *λύχνος* i oznacza ‘lampę, kaganek’²⁹, *λυχνοκαΐα* natomiast to ‘palenie lamp, oświetlenie, iluminacja’³⁰. Łacińskie *lucerna* na-

²⁷ Aetheria, *Itinerarium* 24, 4.

²⁸ Por. D. Baldi, *W Ojczyźnie Chrystusa*, Kraków – Asyż 1982, 67.

²⁹ Por. *Słownik grecko-polski*, t. 3, red. Z. Abramowiczówna, Warszawa 1962, 58.

³⁰ Por. *Słownik grecko-polski*, t. 3, s. 58.

tomiast znaczy ‘lampa, paląca się świeca, pochodnia’³¹, *lucernarium* zaś to ‘czas, kiedy zapala się lampy, zmierzch, nabożeństwo wieczorne, nieszpory’³². Chociaż Egeria nie mówi o zapalaniu pochodni i świec każdego dnia, można jednak się domyślać, iż ten obrzęd i zwyczaj miał miejsce codziennie podczas nieszpórów i z nimi był związany, tym bardziej że wzmianka o *lucernare* została umieszczona w opisie odnoszącym się do codziennej liturgii³³. Nabożeństwa przez sześć dni, od poniedziałku do soboty, wyglądały tak samo, o czym przekonuje nasza pątniczka³⁴. Egeria zwraca uwagę na zapalanie wszystkich pochodni i świec, jakie znajdują się w Anastasis, dodaje też, że dzięki temu światłu w świątyni było jasno.

W związku z tym rodzi się uzasadnione pytanie o *lucernarium* codzienne i *lucernarium* paschalne. Czy istniała pomiędzy nimi różnica? Egeria wspomina bowiem o codziennym *lucernarium*, kiedy natomiast opisuje liturgię Wielkiej Soboty, pomija fakt zapalania świec i zwraca uwagę na inne elementy celebrowanej w tym dniu liturgii. Badający tę problematykę uczeni doszli do przekonania, że codzienny obrzęd zapalania świec zbliżony był raczej do zwyczajów domowych i oficjum katedralnego. Rozświetlano o tej porze świątynię, co było związane z zachodzącym słońcem, podobnie też rozpalano światła i lampy w domach³⁵. Inny natomiast charakter miało rozpalenie świec na początku liturgii ku czci zmartwychwstania Chrystusa. W tym przypadku chodziło o podkreślenie charakteru paschalnego i eklezjalnego całej liturgii, zwłaszcza w kontekście chrztu świętego, który w tym czasie w Jerozolimie stał się częścią celebracji Wigilii Paschalnej. Paradoksalnie zatem Egeria, nie wspominając o *lucernarium* paschalnym, potwierdza jednocześnie jego

³¹ Por. *Słownik łacińsko-polski*, t. 3, red. M. Plezia, Warszawa 1969, 387.

³² Por. *Słownik łacińsko-polski*, t. 3, 387.

³³ Słowo *lucernarium* oznaczało w niektórych Kościołach godzinę kanoniczną zwaną *undecima* i *duodecima*. Dopiero później nazwano ją nieszporem. Nazwa *lucernarium* cieszyła się i nadal cieszy popularnością, ponieważ w liturgii gallikańskiej przetrwała do VIII wieku, w liturgii mozarabskiej i mediolańskiej zaś używana jest do dziś. Więcej na ten temat, por. H. Leclercq, *Lucernaire*, DACL 9 (1930) 2614-2616. Warto dodać jeszcze, że synod w Toledo z 400 roku przekazał w kanonie nr 9 przepis dotyczący *lucernarium*: „Modlitwa zaś wieczorna (*lucernarium*) będzie czytana tylko w kościele; a jeśli jest czytana w willi, to tylko w obecności biskupa, prezbitera lub diakona”. *Acta synodalia ann. 381-431*, 9. Z obrzędu *lucernarium* wywodzi się zwyczaj zapalania paschału w wigilię paschalną i śpiew hymnu *Exultet*. Por. B. Nadolski, *Liturgika*. t. 1, Poznań 1989, 130; Lijka, *Rewaloryzacja roli paschału*, s. 25-30.

³⁴ Por. Aetheria, *Itinerarium* 24, 7.

³⁵ Por. García del Valle, *Jerusalén, la liturgia de la Iglesia madre*, Biblioteca Litúrgica 14, Barcelona 2001, 139. Myśl tę rozwija także: Bać, *Światło Paschy w liturgii jerozolimskiej*, s. 328-330.

istnienie w Jerozolimie i wskazuje na zupełnie inny charakter, niż miało ono każdego dnia³⁶.

W zacytowanym opisie ważny jest jeszcze jeden szczegół, mianowicie autorka *Pamiętników* mówi o lampie, która stale (*semper*) świeci się *noctua ac die* w grocie Grobu Chrystusa³⁷. Od tego też światła zapala się w godzinie *lucernare* pochodnie i świece. Świadectwo Egerii wskazuje, iż światło towarzyszące odmawianiu psalmów i antyfon nieszpornych pełniło nie tylko funkcję oświetlenia wnętrza kościoła Anastasis, ale przede wszystkim było dziękczynieniem składanym Bogu za dar światła³⁸ i mogło nawiązywać do wspomnianego już żydowskiego błogosławieństwa nad światłem w wigilię szabat³⁹.

3. Lamy oświetlające drogę i świątynie

Pątniczka Egeria wspomina też o codziennej funkcji światła, jakim było oświetlenie wnętrza kościołów i wskazywanie pielgrzymom drogi. Opisując niedzielą liturgię, która odbywała się w Jerozolimie „w dzień Pański, przed paniem kogutów”⁴⁰, podkreśla, że wówczas „zbiera się cały tłum, wszyscy, którzy mogą – jak na Wielkanoc – w bazylice⁴¹, która jest koło Anastasis”⁴². Oczekują jednak pod portykami na zewnątrz, gdzie „wieszają już specjalnie zapalone lampy (*luminaria pro hoc ipsud pendent*)”⁴³. W tekście łacińskim powiedziane zostało bardziej precyzyjnie, niż oddał to tłumacz. *Pro hoc ipsud* odnosi się do tłumy, czyli lampy zawieszane są dla zebranych tam pielgrzymów.

³⁶ Por. P. Regan, *Paschal Lucernarium: Structure and Symbolism*, „Worship” 82 (2008) 101.

³⁷ Obszerne studium na temat rodzajów lamp i funkcji światła podaje: Xanthopoulou, *Les lampes en bronze*, s. 66-70.

³⁸ Używano też niekiedy nazwy *Eucharistia lucernarium*, co niewątpliwie sugeruje dziękczynienie za światło. Por. I. Schuster, *Liber sacramentorum*, t. 4, Regensburg 1930, 9-21. Można zatem sądzić, iż w takim też duchu Egeria pisze o zapalaniu światel w godzinie *lucernarium*.

³⁹ Więcej na temat korzeni chrześcijańskiego *lucernarium* z żydowskim błogosławieniem światła, por. Giraud, *Questa è la notte di cui fu scritto*, s. 115-122.

⁴⁰ Aetheria, *Itinerarium* 24, 8.

⁴¹ Chodziło tutaj o bazylikę zwaną *Martyrium (ecclesia maior)* wzniesioną na Golgocie, na miejscu śmierci Chrystusa.

⁴² Aetheria, *Itinerarium* 24, 8.

⁴³ Aetheria, *Itinerarium* 24, 8.

W dalszej części opisów dotyczących niedzielnej liturgii Egeria relacjonuje, że po otwarciu bram miejsc świętych, „Gdy tylko ozwie się pierwszy kur, zaraz nadchodzi biskup i udaje się do groty w Anastasis. Wszystkie bramy zostają otwarte i cała rzesza wchodzi do wnętrza, gdzie świecą już niezliczone lampy (*luminaria infinita lucent*)”⁴⁴. W poprzednim punkcie powiedziano, że w czasie określonym jako *lucernarium* zapalano uroczyście pochodnie i świece, co posiadało swoją głęboką wymowę, ponieważ było nawiązaniem do modlitwy dziękczynienia składanego Bogu za dar światła i do błogosławieństwa nad światłem zapalanej lampy. Tutaj mowa jest o zapalonych już „niezliczonych lampach”, które z całą pewnością oświetlały świątynię i dawały poczucie bezpieczeństwa zebranim pielgrzymom, tym bardziej, że na zewnątrz było jeszcze ciemno. W ich świetle odbywała się uroczysta i bogata niedzielna liturgia poprzedzająca Eucharystię, na którą składało się odmawianie psalmów, modlitw, czytanie Ewangelii o zmartwychwstaniu Chrystusa i czuwanie. Dopiero o świcie w większym kościele (*ecclesia maior*), czyli w Martyrium, miała miejsce Msza Święta, która ze względu na wygłaszane kazania przez każdego obecnego tam kapłana i na koniec przez biskupa, trwała długo, bo aż do godziny 10 lub 11 przed południem⁴⁵. Egeria, pisząc o większym kościele, miała na myśli świątynię Martyrium (*ecclesia maior*) wzniesioną na miejscu śmierci Chrystusa. Była ona wielkich rozmiarów, ponieważ posiadała nawę główną i cztery nawy boczne. Była to właściwa katedra Jerozolimy, stąd też tutaj odprawiano nabożeństwa w niedziele i święta⁴⁶.

O oświetleniu kościoła Anastasis wspomina Egeria także przy okazji opisu liturgii, jaka miała miejsce podczas Objawienia Pańskiego, czyli w święto Epifanii. Wierni wracali tego dnia z Betlejem, dokąd udawali się z biskupem, tam też spędzali część nocy na modlitwie. Potem, ze śpiewem na ustach, wcześniej rano wracali do Jerozolimy, „kiedy człowiek może już rozpoznać człowieka, to jest o świcie, ale zanim całkiem się rozwidni”⁴⁷. Swoje wrażenia pątniczka Egeria opisuje w następujący sposób: „Gdy tam przybędą, biskup, a z nim wszyscy, udaje się zaraz do Anastasis, gdzie płonie już mnóstwo świateł (*luminaria iam supra modo lucent*)”⁴⁸. Wspomniane w tekście „mnóstwo świateł” nie było czymś dziwnym, ponieważ każdemu świętu towarzyszyły zapalone świece. W opisanym tutaj przypadku wskazywały też na charakter Epifanii, którą na Wschodzie nazywano niekiedy „Świętem Światła”. Należy również zaznaczyć, iż ważne były względy prak-

⁴⁴ Aetheria, *Itinerarium* 24, 9.

⁴⁵ Por. Aetheria, *Itinerarium* 25, 1.

⁴⁶ Por. Eteria, *Pielgrzymka do miejsc świętych*, PSP 6, 202, przyp. 113.

⁴⁷ Aetheria, *Itinerarium* 25.

⁴⁸ Aetheria, *Itinerarium* 25, 7.

tyczne, gdyż do Jerozolimy pielgrzymi wchodzili wczesnym rankiem, kiedy trudno było rozróżnić postacie ludzkie⁴⁹. Światła pełniły podwójną rolę, o czym była wcześniej mowa, mianowicie oświetlały świątynię i nadawały blask sprawowanej tam liturgii. Egeria mówi bowiem, że najpierw odmawiane były psalmy na zmianę z modlitwami, biskup błogosławił katechumenów i wiernych, po odpoczynku zaś wszyscy udawali się około godziny 8 rano do świątyni Martyrium, gdzie sprawowana była Eucharystia. Potem następował powrót do kościoła Anastasis, gdzie miało miejsce uroczyste zakończenie liturgii i rozesłanie wiernych około godziny 12 w południe⁵⁰.

Ciekawy wątek związany z funkcją światła, jaką było wskazywanie pielgrzymom drogi, odnajdujemy w opisie liturgii Wielkiego Piątku. Egeria wspomina, że z Wielkiego Czwartku na Wielki Piątek, około północy wierni wchodzili na *Imbomon*⁵¹, czyli na miejsce, z którego Chrystus wstąpił do nieba. O świcie natomiast schodzili do kościoła upamiętniającego modlitwę Jezusa w Ogrójcu. Stamtąd zaś

wszyscy, nawet małe dzieci, zstępując stąd pieszo z hymnami (i idą) wraz z biskupem do Getsemani. Idą powoli, krok za krokiem, tłumnie, zmęczeni codziennym czuwaniem i postami, a także i dlatego, że z tak wielkiej muszą schodzić góry i z hymnami przybywają do Getsemani. Ponadto dwieście pochodni kościelnych (*candelae ecclesiasticae super ducentae*) zostało przygotowanych, by oświetlić ludowi drogę (*propter lumen omni populo*)⁵².

Funkcja światła, na którą wskazuje Egeria, została wyraźnie określona. Płonące pochodnie nad idącymi pielgrzymami pomagały im odbyć trudną i uciążliwą drogę do Getsemani.

W jeszcze jednym tekście jest mowa o *candelae ecclesiasticae*, które używa się w celu rozwidnienia drogi wiernym. Egeria, opisując przebieg liturgii w dzień Pięćdziesiątnicy, stwierdza, że po nieszporach (*lucernare*) odprawianych w kościele Eleona⁵³, o godz. 16, po modlitwie i błogosławieństwie katechumenów i wiernych schodzą wszyscy (biskup i wierni) do kościoła Martyrium. Kiedy tam przybywają, „jest już noc i ze względu na lud wynosi się około dwustu kościelnych lamp (*candelae ecclesiasticae vel ducentae propter populo*)”⁵⁴.

⁴⁹ Por. Naumowicz, *Pierwszy opis święta narodzenia Jezusa*, 149.

⁵⁰ Por. Aetheria, *Itinerarium* 25, 7-10.

⁵¹ Imbomon od gr. ἐν βουβός oznacza ‘na szczycie, na wzgórzu’.

⁵² Aetheria, *Itinerarium* 36, 2.

⁵³ Eleona (gr. ἔλαιον) była bazyliką wzniesioną przez cesarza Konstantyna Wielkiego na Górze Oliwnej, w miejscu, w którym Pan Jezus nauczał apostołów.

⁵⁴ Aetheria, *Itinerarium* 43, 7.

4. Lampy ozdabiające świątynie

Autorka *Pamiętników* wskazuje na jeszcze jedną, istotną funkcję świateł w kościołach Jerozolimy, mianowicie na to, że stanowią one ozdobę pomieszczeń, w których się znajdują. Kiedy Egeria opisuje przebieg codziennej liturgii, jako kobiecie i uważnej obserwatorce nie mogły umknąć żadne szczegóły. Pątniczka opowiada, że po nieszpiorach pielgrzymi przechodzili z kościoła Anastasis do Krzyża, czyli do świątyni wzniesionej przez cesarza Konstantyna Wielkiego na miejscu znalezienia drzewa krzyża świętego. Pomiedzy tym kościołem a Anastasis był obszerny dziedziniec (*atrium*). Egeria opisuje te miejsca w następujący sposób: „Przed Anastasis, jak i przed Krzyżem, a także za Krzyżem znajdują się wielkie szklane lampy (*candelae vitrae*), których wisi tu wiele (*plurimae pendent*), i liczne świeczniki (*cereofala plurima*)”⁵⁵.

Warto w tym miejscu wyjaśnić najpierw nazwy własne, jakie pojawiają się w przytoczonym tekście, a są związane z konkretnymi budynkami bądź też przylegającymi do nich placami. Na temat kościoła Anastasis już powiedziano, iż była to bazylika Grobu Chrystusa w kształcie rotundy zbudowana nad grota grobu. Egeria wymienia jeszcze kaplicę Krzyża, przypomnijmy, zbudowaną na Golgocie, na miejscu znalezienia drzewa krzyża świętego przez cesarzową Helenę. Kaplica ta znajdowała się przy *ante crucem*, czyli „przed Krzyżem”. Chodziło tutaj o wielki dziedziniec otoczony kolumnami, który łączył Anastasis z Martyrium. Wspomniane zatem przez Egerię szklane lampy oraz liczne świeczniki ozdabiały i oświetlały wymieniony tutaj dziedziniec.

Egeria zachwyca się w swoich *Pamiętnikach* bogactwem i przepychem jerozolimskich świątyń, takich jak Anastasis i kaplica Krzyża oraz świątyni w Betlejem. Mówi o nich: „nie zobaczysz tu nic innego poza złotem i drogimi kamieniami oraz jedwabiem”⁵⁶. Zaznacza też, że w święto Epifanii wyjmuje się „wszelkiego rodzaju sprzęty (liturgiczne) zdobne złotem i klejnotami”⁵⁷. Zaraz też dodaje: „Któż zaś mógłby oszacować lub opisać liczbę i wagę świeczników i lamp (*cicindelis aut lucernis*), czy też innego rodzaju sprzętów”⁵⁸. Światło lamp, a także świec oraz pochodni oświetlało wnętrze świątyń, by wyeksponować znajdujące się w nich niezwykle cenne przedmioty, pokazać całe bogactwo architektoniczne tych budynków oraz dodać im jeszcze większego blasku.

⁵⁵ Aetheria, *Itinerarium* 24, 7.

⁵⁶ Aetheria, *Itinerarium* 25, 8.

⁵⁷ Aetheria, *Itinerarium* 25, 8.

⁵⁸ Aetheria, *Itinerarium* 25, 8.

5. Podsumowanie

Pamiętniki Egerii zawierają wiele cennych informacji związanych z umiejscowieniem świątyń i miejsc świętych, jakie spotykamy w Biblii. Pątniczka przekazuje też nieocenione opisy sprawowanej liturgii w Jerozolimie bądź też w innych miejscach związanych z nauczaniem i pobytom Pana Jezusa. Na tym jednak nie kończy się bogactwo przekazanych przez nią wiadomości. Egeria zwraca uwagę na każdy szczegół, także na światło, które w jej *Pamiętnikach* znajduje ważne miejsce. Pątniczka mówi o trzech podstawowych funkcjach, jakie samo światło czy też zapalone lampy, pochodnie lub świece spełniały w liturgii i w świątyniach. Zapalone w czasie codziennych nieszporów światło było modlitwą dziękczynienia składaną Bogu. Egeria zwraca tutaj uwagę na jego funkcję duchową. Światło towarzyszyło też pielgrzymom, zwłaszcza kiedy było zapalone w czasie pokonywania drogi, przemieszczania się z jednej świątyni do drugiej, oczekiwania na nabożeństwa oraz w celu rozwidnienia pomieszczeń, w których odbywała się modlitwa. Mamy tutaj zatem do czynienia z funkcją polegającą na oświetlaniu ciemności. Pątniczka wskazuje też na rolę ozdabiania przez światło wnętrza świątynnych i nadawania im blasku oraz splendoru.

Itinerarium Egerii na temat światła

(streszczenie)

Egeria, która odbyła swoją pielgrzymkę do Ziemi Świętej w latach 381-384, pozostawiła ważne świadectwo w postaci spisanych pamiętników. Jej *Itinerarium* to niezwykle dzieło dla badaczy historii monastycyzmu, liturgii i obyczajów panujących w Ziemi Świętej w IV wieku. Dzięki tym opisom mamy możliwość zapoznania się z jerozolimską liturgią odprawianą w ciągu całego roku liturgicznego, z lokalizacją miejsc świętych, które odwiedziła ta nieustrudzona pątniczka. W *Pamiętnikach* Egerii pojawiają się także informacje na temat światła, które wydobywa się ze świec, kandelabrow, lamp i pochodni. Odnosi się wręcz wrażenie, że w swoich opisach autorka pragnie zwrócić uwagę czytelnika na trzy ważne funkcje, jakie spełniało światło w świątyniach podczas liturgii. Zapalone w czasie nieszporów światło było modlitwą dziękczynienia składaną Bogu i posiadało swój wymiar duchowy. Światło towarzyszyło też pielgrzymom, zwłaszcza kiedy przemieszczali się z jednej świątyni do drugiej, w czasie oczekiwania na nabożeństwa oraz w celu rozwidnienia pomieszczeń, w których odbywała się liturgia. Pątniczka wskazuje również na światło, które ozdabiało wnętrza świątyń i nadawało im blasku oraz splendoru.

Słowa kluczowe: Egeria; *Itineraria*; światło; liturgia; pielgrzymi; świątynia

Light in the Egeria's *Itinerary*

(summary)

The Egeria, who have had pilgrimage to the Holy Land in 381-384, left us a significant testimony in the form of written diaries. Her *Itinerary* is an exceptional work for scholars who are dedicated to work on history of monasticism, liturgy and customs prevailing in the Holy Land in the 4th century. Owing to this descriptions, we are able to look at the Jerusalem liturgy celebrated during the entire liturgical year including the precise localization of sacred places in the whole Holy Land, which she – tireless pilgrim – decided to visit. In the Egeria's *Diaries* we can read about the lights, which comes out of candles, candelabras, lamps and torches. One gets the impression that Egeria was trying to focus readers minds on three significant functions of the light in the liturgy. The light, which was lightning up during vespers, had been a thanksgiving prayer directed to God and had a spiritual character. The light accompanied pilgrims when they had been traveling from one temple to another, waiting for the services or just to light up the room where the liturgy was going to take place. Egeria the Pilgrimage wrote also about the light which was used to decorate the interiors and giving then splendor.

Keywords: Egeria; *Itinerary*; light; liturgy; pilgrims; temple

Bibliografia

Źródła

- Acta synodalia ab anno 381 ad annum 431*, ed. G.D. Mansi, *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*, Synodi et collectiones legum 1, Paris 1901-1927; *Dokumenty synodów od 381 do 431 roku*, opr. A. Baron – H. Pietras, *ŻMT* 52 – Synody i Kolekcje Praw 1, Wydawnictwo WAM, Kraków 2010, 120-133.
- Acta synodalia ann. 50-381*, ed. G.D. Mansi, *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*, Synodi et collectiones legum 1, Paris 1901-1927; *Dokumenty synodów od 50 do 381 roku*, opr. A. Baron – H. Pietras, *ŻMT* 37 – Synody i Kolekcje Praw 1, Wydawnictwo WAM, Kraków 2006, ss. XXXII + 356.
- Aeteria, *Itinerarium seu Peregrinatio ad loca Sancta*, ed. P. Maraval, SCh 296, Paris 1982, tł. P. Iwaszkiewicz, *Pielgrzymka do miejsc świętych*, w: *Do Ziemi Świętej. Najstarsze opisy pielgrzymek do Ziemi Świętej (IV-VIII w.)*, OŻ XIII, Kraków 1996, 125-229; tł. W. Szoldrski: Eteria, *Pielgrzymka do miejsc świętych*, w: *Św. Hieronim, O znakomitych mężach*, Eteria, *Pielgrzymka do miejsc świętych*, PSP 6, Warszawa 1970, 167-227.
- Aulus Prudentius Clemens, *Cathemerinon*, tł. M. Brożek, Aureliusz Prudencjusz Klemens, *Hymny*, w: Aureliusz Prudencjusz Klemens, *Poezje*, PSP 43, Warszawa 1987, 39-83.
- Basilius Caesariensis, *De Spiritu Sancto*, ed. B. Pruche, SCh 17bis, Paris 1958, tł. A. Brzóstkowska, *Św. Bazyli Wielki, O Duchu Świętym*, Warszawa 1999.

- Constitutiones Apostolorum, ed. B. Metzger, SCh 320, Paris 1985, tł. S. Kalinkowski, *Konstytucje Apostolskie*, opr. A. Baron – H. Pietras, ŻMT 42 – Synody i Kolekcje Praw 2, Wydawnictwo WAM, Kraków 2007.
- Eusebius Caesariensis, *Historia ecclesiastica*, ed. G. Bardy, SCh 31, Paris 1952; SCh 41, Paris 1955; SCh 55, Paris 1958; SCh 73, Paris 1960, tł. A. Caba, Euzebiusz z Cezarei, *Historia kościelna*, ŻMT 70, Kraków 2013.
- Hieronimus, *Contra Vigilantium*, PL 23, 339-352, tł. G. Rurański, Św. Hieronim ze Strydonu, *Przeciw Wigilancjuszowi*, w: Św. Hieronim ze Strydonu, *Pisma polemiczne*, ŻrMon 67, Tyniec 2013, 429-457.
- Hippolytus Romanus, *Traditio apostolica*, ed. B. Botte, SCh 11, Paris 1968, tł. M. Michalski, *Tradycja apostolska*, w: M. Michalski, *Antologia literatury patrystycznej*, t. 1, Warszawa 1975, 305-316.

Opracowania:

- Słownik grecko-polski*, t. 3, red. Z. Abramowiczówna, Warszawa 1962.
- Bač T., Światło Paschy w liturgii jerozolimskiej pierwszych wieków, „*Verbum Vitae*” 29 (2016) 321-345.
- Baldi D., *W Ojczyźnie Chrystusa*, tł. A. Kowalski, Kraków – Asyż 1982.
- Bermejo Cabrera E., *La proclamación de la Sagrada da Escritura en la liturgia de Jerusalem*, Jerusalem 1993.
- Bludau A., *Die Pilgerreise der Aetheria*, Paderborn 1927.
- Bouras L. – Parani M., *Lighting in Early Byzantium*, Washington 2008.
- Cabrol F., Étude sur la Peregrinatio Silviae. Les églises de Jérusalem, la discipline et la liturgie au IVe siècle, Paris 1895.
- Devos P., *La date du voyage d'Égérie*, ABol 85 (1967) 168-184.
- Devos P., *Egeriana*, ABol 105 (1987) 159-166, 415-424; 109 (1991) 363-381; 112 (1994) 241-254.
- Férotin M., *Le véritable auteur de la Peregrinatio Silviae. La vierge espagnole Éthéria*, RQH 74 (1903) z. 2, 367-397.
- García del Valle, *Jerusalén, la liturgia de la Iglesia madre*, Biblioteca Litúrgica 14, Barcelona 2001.
- Giraud C., *Questa è la notte di cui fu scritto: „E la notte sarà la mia luce!”*. *Le ascendenze biblico-giudaiche dell' „Exultet”*, „Rassegna di Teologia” 25 (1984) z. 2, 128-129.
- Iwaszkiewicz P., *Niestrudzona wędrowniczka. Wprowadzenie*, w: *Do Ziemi Świętej. Najstarsze opisy pielgrzymek do Ziemi Świętej (IV-VIII w.)*, OŻ XIII, Kraków 1996, 125-134.
- Janicki J., *Rok liturgiczny w Itinerarium Egerii*, w: *Ante Deum Stantes*, red. S. Koperek – R. Tyrała, Kraków 2002, 139-166.
- Jarecki K., *O jakich «confessores» mówi Aeteria w swojej «Peregrination ad loca sancta»?*, „*Rocznik Polskiej Akademii Umiejętności*” 32 (1927) nr 10, 4-6.

- Jarecki K., *Quels sont les trois évêques qu'Etheria désigne sous le nom de confesseurs dans son Pèlerinage aux Lieux saints?*, w: *Bulletin international de l'académie polonaise des sciences et des lettres*, Cracovie 1927, 199-202.
- Jarecki K., *Silvaniae Itinerarium appelé Peregrinatio ad loca sancta*, „Eos” 31 (1928) 453-473; 32 (1929) 43-70; 33 (1930-31) 241-288.
- Janeras S., *Le Vendredi-Saint dans la tradition liturgique byzantine. Structure et histoire de ses offices*, Studia Anselmiana 99, Roma 1988.
- Janeras S.I Vilaró, *Nova bibliografia egeriana*, RCatT 43 (2018) z. 1, 189-204.
- Leclercq H., *Lucernaire*, DACL 9 (1930) 2614-2616.
- Lijka K., *Rewaloryzacja roli paschalu w odnowionej liturgii wigilii paschalnej*, Poznań 2007.
- Matyszewski A., *Rok liturgiczny w świetle «Itinerarium Egeriae» (cz. 1)*, „Anamnesis” 10 (2004) z. 1, 48-55.
- Matyszewski A., *Rok liturgiczny w świetle «Itinerarium Egeriae» (cz. 2)*, „Anamnesis” 10 (2004) z. 2, 39-50.
- Nadolski B., *Liturgika*. t. 1, Poznań 1989.
- Naumowicz J., *Pierwszy opis święta narodzenia Jezusa. Relacje Egerii*, WST 20 (2007) 145-154.
- Słownik łacińsko-polski*, t. 3, red. M. Plezi, Warszawa 1969.
- Regan P., *Paschal Lucernarium: Structure and Symbolism*, „Worship” 82 (2008) 98-118.
- Schuster I., *Liber sacramentorum*, t. 4, Regensburg 1930.
- Starowieyski M., *Bibliographia Egeriana*, Aug 19 (1979) 279-318.
- Starowieyski M., *Egeria*, NSWP, Poznań 2018, 301-302.
- Starowieyski M., *Itinerarium Egeriae*, Meander 33 (1978) 93-108, 234-245.
- Starowieyski M., *Pielgrzymka Egerii*, w: *Peregrinationes. Pielgrzymki w kulturze dawnej Europy*, Warszawa 1996, 89-97.
- Strzelczyk J., «Ut sum satis curiosa». Itinerarium Egerii, w: J. Strzelczyk, *Pióro w wątlých dłoniach*, Warszawa 2007, 199-225.
- Xanthopoulou M., *Les lampes en bronze à l'époque paléochrétienne*, Turnhout 2010.